

ASOCIAȚIA ARHEO VEST
TIMIȘOARA

ARHEOVEST

II₁

-IN HONOREM GHEORGHE LAZAROVICI-

Interdisciplinaritate în Arheologie

Timișoara, 6 decembrie 2014

JATEPress Kiadó
Szeged
2014

Editori:

Sorin FORȚIU
Adrian CÎNTAR

Consilier științific:

Dorel MICLE

Coperta: Gloria VREME-MOSER, www.ideatm.ro

Foto copertă: Ovidiu MICȘA

Această lucrarea a apărut sub egida:

**Asociația
ArheoVest
Timișoara**

© **ArheoVest, Timișoara, 2014**

Președinte Lorena VLAD

www.arheovest.com

referință
bibliografică

ISBN 978-963-315-228-7 (Összes/General)

ISBN 978-963-315-220-1 (Vol. 1), ISBN 978-963-315-221-8 (Vol. 2)

Avertisment

*Responsabilitatea pentru conținutul materialelor revine în totalitate
autorilor.*

PERIOADA DE TRANZIȚIE LA EPOCA FIERULUI ÎN BANAT. ASPECTE PRIVIND CRONOLOGIA

*Alexandru Hegyi**

* Asociația ArheoVest Timișoara, Universitatea de Vest Timișoara - Departamentul de Geografie; alexandruhegyi@gmail.com

Abstract: In this study we aim to highlight some aspects regarding the chronology of the transition period to the Iron Age in Banat region. Thus, insofar as archaeological records obsolete us, we want to approach this issue in a distinct manner, making an excursion that advocates for simplifying the terminology of the cultural manifestations related to local features, which are coming under the influence of external factors. This simplification consists by extending in time the main cultural manifestations which were dominated the middle and late Bronze Age in Banat region. We believe that chronological horizons defined already in romanian and serbian literature are only elements formed on these archaeological cultures background and should be treated more or less as uniform horizons in the evolution of main archaeological culture of Banat region.

Keywords: Final Bronze Age, Transition, Early Iron Age, Terminology, Crucești-Belegiș Culture.

Studierea și analizarea fenomenelor culturale aflate la cumpăna dintre epoci s-a dovedit a fi anevoioasă, iscând de multe ori divergențe și atitudini contradictorii ale cercetătorilor. Observarea schimbărilor în cadrul marilor manifestări culturale, care au dominat perioada de mijloc și sfârșit a epocii bronzului, venite sub presiunea unor factori externi, a fost cu atât mai dificilă datorită lipsei unei documentații arheologice solide. Cu toate acestea, au fost realizate o serie de progrese în stabilirea unor terminologii viabile dar și pentru înțelegerea dinamicii culturale în contextul mișcărilor de populații și a interacțiunii lor. În studiul de față ne dorim să reliefăm o serie de aspecte pe care literatura de specialitate le-a tratat deja dar și să expunem unele idei pentru simplificarea terminologiei aferente tranziției spre prima epocă a fierului pe teritoriul Banatului.

1. Crucești-Belegiș, faza III

Pe baza materialelor arheologice caracteristice, Nikola Tasić este cercetătorul care definește aceste manifestări culturale prin noțiunea de Grup Belegiș¹, ulterior acestea fiind cunoscute sub termenul de Cultură Belegiș². În literatura de specialitate

¹ Burkner, Jovanović, Tasić, 1974, p. 240, 241; Gumă, 1993, p. 150; *Idem*, 1995, p. 100.

² Teodorović, 1977, p. 145, 146; Gumă, 1993, p. 150; *Idem*, 1995, p. 100.

românească, Sebastian Morintz defiește aceleași manifestări culturale sub noțiunea de Cultura Cruceni-Belegiș³, acceptată și folosită până azi.

Geneza culturii se grefează pe un fond local de tip Vatina la care se adaugă elemente ale Ceramicii Liniare (*Lintzenkeramik*), aferente Grupului Gumtransdorf-Drassburg și ale Grupului Szermle, influențele celui din urmă fiind venite pe baza presiunii exercitate asupra lui de Cultura Tumulară din Europa Centrală⁴.

Aria de răspândire este destul de bine delimitată, descoperirile purtătorilor acestor manifestări fiind semnalate pe un arealul cuprins între următoarele limite: estul Sloveniei și regiunile Strem (la confluența Savei, Dravei și Morava) și Bačka din Serbia, cât și Banatul istoric cu excepția colțului de nord-vest⁵. Chiar dacă așezările Culturii Cruceni-Belegiș au fost cercetate tot mai intens în ultima vreme, principalele puncte de cercetare și definire au fost necropolele, cele mai importante fiind: Belegiș-*Stojica Gumno*, Beograd-*Karaburma*, *Rospi Čuprija*, Ilandža, Suričin și Orešac în Banatul sârbesc, și mormintele izolate de la Checea, Chereștur, Jimbolia, Banloc, Munar, Stamura Moravița, Șag, Tolvădia (fost Livezile), Parța, Peciu Nou, Rudna, Timișoara-*Parcul Central*, Timișoara-*Pădurea Verde*, Timișoara-*Fratelia* și Vrani, în zona Banatului românesc⁶.

Din punct de vedere cronologic, perioada de existență a culturii se plasează în intervalul fazelor Reinecke Bz. C-D, opinându-se că primele manifestări au loc chiar în faza Reinecke Bz. B₂, iar pentru limita cronologică inferioară s-a optat pentru faza Ha. A, sau chiar debutul fazei Ha. B⁷. Împărțirea în mai multe faze de evoluție a Culturii Cruceni-Belegiș a fost privită ca o necesitate încă de la excavarea necropolei de la Belegiș-*Stojica Gumno*. Primele descoperiri din această necropolă au avut loc în perioada anilor 1925-'38⁸, cercetarea arheologică sistematică fiind lansată în anul 1954, continuând cu intermitențe până în 1964. Astfel, în anii 1954-'55, săpăturile sunt conduse de către Vojislav Trbuhović⁹ iar în anul 1962 implicându-se și N. Tasić¹⁰. Această necropolă reprezintă unul dintre cele mai importante puncte arheologice în cercetarea funerară de la sud de Dunăre, atât prin durata extinsă cât și prin descoperiri. Utilizarea necropolei începe în Bronzul mijlociu și continuă până în Bronzul final, fiind situl omonim pentru cultura Belegiș. S-au excavat peste 180 de morminte, extinse din punct de vedere cronologic pe toată perioada menționată mai sus. Conform cercetătoarei Marija Ljuština, utilizarea unei necropole pe o perioadă destul de lungă de timp dovedește continuitatea culturală în cadrul purtătorilor acestei culturi¹¹.

³ Morintz, 1978, p. 40-45; Gumă, 1993, p. 150; *Idem*, 1995, p. 100.

⁴ Szentmiklosi, 2006, p. 231.

⁵ *Ibidem*, p. 232.

⁶ Gumă, 1993, p. 150.

⁷ Hänsel, 1968, p. 136, 137; Burkner, Jovanović, Tasić, 1974, p. 462-464; Morintz, 1978, p. 40, 41; Gumă, 1993, p. 151; *Idem*, 1995, p. 100.

⁸ Trbuhović, 1961, p. 161.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ Tasić, 1962, p. 34-38; *Idem*, 1963, p. 50-52.

¹¹ Ljuština, 2012.

Tipologic, în cadrul necropolei există trei grupe cronologico-stilistice ale materialului descoperit: 1. elemente de factură Vatina; 2. un orizont de ceramică cu decor pseudoșnurat și linii incizate; 3. ceramică (urne) decorate prin canelare¹². Am făcut acest mic excurs fiindcă pentru zona Banatului românesc, în special partea vestică, Bronzul final este reprezentat de faza a II a culturii Cruceni-Belegiș, sau, referindu-ne la cronologia propusă de cercetătorii sârbi, pentru necropola mai sus menționată, faza Belegiș II. Astfel, chiar dacă se menține tradiția ceramică a pseudoșnurului, acum apare ca element definitoriu urna bitronconică, decorată cu proeminențe conice și caneluri¹³.

Din punct de vedere al ritului funerar, în necropolele Cruceni-Belegiș se practică incinerarea cu depunerea resturilor incinerate în urne, fenomen tipic pentru sfârșitul epocii Bronzului. În necropola de la Cruceni se observă că urnele erau așezate în gropi dispuse în linii drepte și paralele, ceea ce presupune că fiecare groapă avea un semn de marcare în epocă¹⁴. Ritualul funerar este greu de stabilit, existând câteva elemente care dau curs unor serii de interpretări destul de largi. Nu vom insista asupra acestui aspect ci vom menționa doar faptul că există un tipar al depunerii vaselor ceramice în gropile funerare de la Cruceni. În primul rând este depusă urna peste a cărei umăr se depune o strachină în partea sud-estică, în strachină fiind depusă o căniță. Acest tipar se aplică în cadrul celor 26 de gropi, doar cu mici variațiuni, fapt ce presupune că la fiecare înmormântare se petrecea același ritual, strâns legat de viața spirituală a comunității de la Cruceni¹⁵.

Materialul ceramic este, după cum menționam, atât la Cruceni cât și în necropola de la Belegiș, compus din trei vase principale: urna, strachina și cănița. Cu siguranță, după cum este și documentat, pe lângă acestea existau și alte vase ceramice, unele sparte, probabil ritualic, la rugul funerar. În general urna este de formă bitronconică, strachina tronconică iar cănița bitronconică cu gât înalt și buză răsfrântă.

1.1. Grupul cultural Bobda

Decorului pseudoșnurat i se adaugă, după cum aminteam mai sus, și canelura, element care împarte în două cronologia internă a necropolelor de tip Cruceni-Belegiș. Acest aspect se poate observa și în necropola de la Cruceni (M. 84)¹⁶, unde urna bitronconică decorată prin canelare a fost asociată unei brățări spiralice din M. 103. Brățara are bune analogi în M. 220 de la Karaburma, mormânt atribuit fazei secunde a necropolei¹⁷. Pe baza decorului, dar și a unor piese metalice, s-au realizat anumite sincronisme culturale și cronologice. De exemplu, pentru a doua fază a necropolei de la Cruceni, Marian Gumă stabilește sincronisme cu necropola, foarte apropiată din punct de vedere geografic, de la Bobda.

¹² Truhović, 1961, p. 161; Tasić, 1961, p. 34-38; *Idem*, 1963, p. 50-52; *Idem*, 1964, p. 25-28.

¹³ Gumă, 1997, p. 63.

¹⁴ Gumă, 1997, p. 63.

¹⁵ *Ibidem*; Tot la Cruceni se mai observă o groapă în care există două urne depuse una lângă cealaltă dar care respectă tiparul descris.

¹⁶ Vom folosi abrevierea "M" pentru "mormânt".

¹⁷ Teodorović, 1977, p. 62-63, 70, 144, 155; Gumă, 1993, p. 150.

Astfel, influențele tumulare din faza mai timpurie a necropolei de la Bobda¹⁸ (ceramică roșie sau brun cărămiziei) aveau să difere față de ceramica canelată din faza II a necropolei de la Cruceni. Totuși, urna din M. 31 de la Bobda, l-a făcut pe cercetătorul bănățean să ia în considerare un paralelism cronologic între sfârșitul fazei II a necropolei de la Cruceni și începutul fazei I a necropolei de la Bobda, momentul de contemporaneitate dintre cele două fiind foarte scurt, plasat undeva în intervalul Reinecke Bz. D - Ha. A. Descoperirile de la Timișoara-*Fratelia* și Moldova Nouă-*Cariera de banatite* aveau să împingă cronologia fazei a II-a a culturii Cruceni-Belegiș până la mijlocul Ha. A₁, cercetătorul bănățean opinând că cimitirul de la Bobda trebuie plasat din punct de vedere cronologic în intervalul dintre a doua jumătate a fazei Ha. A₁ și prima jumătate a fazei Ha. A₂¹⁹. Materialul arheologic din această fază finală prezentând caracteristici locale.

Cruceni I	
Cruceni II (Reinecke Bz. C - Ha. A)	
	Cruceni II - Bobda I (Ha. A ₁)
	Bobda II

În contextul prezentat mai sus, se poate menționa faptul că diferențele ceramice din cadrul necropolei de la Bobda l-au determinat pe M. Gumă să atribuie convențional numele de grupă Bobda, încadrată perioadei de tranziție la prima epocă a fierului. Conform lui, această grupă se formează pe fondul culturii Cruceni-Belegiș (faza II) la care se adaugă puternice influențe “tumulare” venite dinspre Câmpia Panonică, așa numitul Grup cultural Csórva²⁰.

1.2. Grupul cultural Ticvaniul Mare - Karaburma III

Pentru partea de vest a Banatului, pe lângă necropola de la Bobda, la Ticvaniul Mare (jud. Caraș Severin) au fost dezvelite 41 morminte de incinerare între anii 1987-'90. Deși necropola de la Ticvaniul Mare are o importanță cronologică semnificativă, de altfel au și fost făcute câteva sincronisme culturale și cronologice, nu putem trece cu vederea unele aspecte la fel de interesante ce țin de ritul și ritualul funerar. Dacă în cazul necropolei de la Cruceni și Bobda datele sunt puține pentru a stabili cu certitudine un ritual, din fericire, datorită acribiei regretatului M. Gumă, dispunem de o serie de date foarte importante, care completează unele aspecte referitoare la ritualul funerar. Nu vom intra acum în detalii legate de ornamentarea vaselor ceramice. În schimb, este foarte important de menționat faptul că piesele de metal sunt mai numeroase, fiind evidentă o asociere cuțit-ac tronconic de bronz²¹. De asemenea, este foarte interesant că la unele morminte cercetate s-au găsit fragmente osteologice animale, provenite cel mai probabil de la ofranda de carne. Acest aspect

¹⁸ Marius Moga avea să sape 20 de morminte în anul 1958.

¹⁹ Gumă, 1993, p. 156.

²⁰ *Ibidem*, p. 173.

²¹ *Ibidem*.

confirmă existența unui banchet funerar ca parte a ritualului. Ținând cont de sincronismul cultural dintre această necropolă și cele de la Cruceni și Bobda, considerăm că nu este prea mult să extrapolăm acest aspect al ritualului și în cadrul celor două necropole tocmai menționate. În cadrul necropolei de la Ticvaniul Mare, probabil și în cazul celor de la Cruceni și Bobda, există un ritual diferențiat, în funcție de anumiți itemi sociali. Acest aspect este surprins la Ticvaniul Mare, în cazul M. 2, unde peste oasele din urnă au fost presărați bulgări de ocră roșu sau în cadrul M. 23 în care ceașca a fost depusă în exteriorul urnei. De asemenea, în groapa M. 6 a fost descoperită o urnă depusă culcat, M. Gumă susținând că acest mormânt aparține unui copil. Un alt element cu încărcătură ritualică este reprezentat de perforarea fundului la majoritatea urnelor descoperite²². Nu vom insista asupra semnificației acestor câtorva elemente, considerând că aria semnificațiilor poate fi tratată în cadrul unei analize legat de religiozitatea acestor comunități, fiindcă așa cum am mai menționat pe parcursul acestui studiu, ritualul funerar este strict legat de credințele religioase.

Revenind la discuțiile terminologice și cronologice putem afirma că această manifestare culturală se naște, la fel ca și grupa Bobda, pe un fondul culturii Cruceni-Belegiș II cu influențe tumulare, e drept mai puțin semnificative decât în cadrul necropolei de la Bobda. Pentru cronologia necropolei M. Gumă a folosit analogiile evidente cu faza a III-a a necropolei de la Beograd-*Karaburma*, fază datată de Jovan Todorović în intervalul Ha. A₁–Ha. B₂²³. Datarea unei probe de C¹⁴ de pe nivelul VIc al așezării de la Gomolava, dar și analogiile Beograd-*Karaburma* cu descoperirile de pe același nivel de la Gomolava, propun o încadrare cronologică în faza Ha. A, post 1150 îHr, care, în opinia noastră, se poate prelungi până în Ha. A₂. N. Tasić propune o datare a descoperirilor aparținând acestui grup undeva între Ha. A₂–Ha. B₁₋₂²⁴. Așa cum menționam mai sus, afiliindu-ne opiniei lui M. Gumă, considerăm că prelungirea până în Ha. B₂ a limitei cronologice inferioare a acestui grup cultural este puțin exagerată. De altfel, edificatoare sunt descoperirile metalice din cadrul necropolei de la Ticvaniul Mare, care se regăsesc în depozitele seriei Cincu–Suseni datată la nivelul fazelor Ha. A₁–Ha. A₂. Astfel, cea mai apropiată comparație făcută de M. Gumă se referă la urna din M. 5 (Ticvaniul Mare) și vasul descoperit în depozitul de la Fizeș, cât și relațiile cronologice dintre aceste descoperiri și cele de la Bobda, Susani sau Moldova Nouă²⁵. Astfel, necropola de la Ticvaniul Mare se încadrează pe același orizont cronologic cu manifestările mai sus amintite, formând așa numitul orizont Ticvaniul Mare-Karaburma III-Bobda-Susani, care se sfârșește undeva în prima jumătate a fazei Ha. A₂²⁶.

Pe același palier cronologic, și integrate acestui grup cultural, sincron cu cimitirul de la Ticvaniul Mare-*Ferma nr. 2*, amintim câteva așezări și cimitire precum: Pancevo-*Rafinerija nafte*, Banatska Palanka, Belegiș, Dubovac, Ilandža, Sava, Opovo,

²² *Ibidem*, p. 175.

²³ Teodorović, 1997, p. 62-63, 10, 144, 156-159; Gumă, 1993, p. 175.

²⁴ *Idem*, 1995, p. 106.

²⁵ *Idem*, 1993, p. 175; *Idem*, 1995, p. 106.

²⁶ *Idem*, 1993, p. 176; *Idem*, 1995, p. 106; Szentmiklosi, 2006, p. 234.

Jakovo-*Ekonomija*, Perlez-Batka, Vršac, Zenum etc.²⁷.

În istoriografia românească, meritul sesizării elementelor locale, venite în special pe filieră “tumulară” târziei, atribuite finalului fazei II a culturii Cruceni-Belegiș, îi revine lui Alexandru Szentmiklosi. Acesta definește orizontul Bobda I/Bobda II-Ticvaniul Mare-Karaburma III-Moldova Nouă ca fiind faza cea mai târzie a culturii Cruceni-Belegiș, respectiv faza III, care reprezintă tranziția de la epoca bronzului la prima epocă a fierului²⁸. Grefarea grupelor Bobda și Ticvaniul Mare pe fondul culturii Cruceni-Belegiș este argumentul principal pentru transpunerea lor ca particularități locale pentru faza II a culturii și acceptarea, imperios necesară, a terminologiei de fază III pentru vestul Banatului. În schimb, pentru zona sudică a regiunii Banatului Românesc această terminologie este, din punctul nostru de vedere, greu de aplicat. Chiar dacă descoperirile de la Moldova Nouă, în special cele de la “*Cariera de banatite*”, se încadrează aceluiași orizont cronologic, sau măcar parțial, contemporan cu cel al grupelor Bobda și Ticvaniul Mare, “genetic” dar și cronologic sunt mai apropiate de necropola de la Hinova (jud. Mehedinți) și de orizonturile culturale care se grefează pe fondul culturii Gârla Mare. Urmând raționamentul lui Al. Szentmiklosi, considerăm că simplificarea terminologiei pentru faza de tranziție spre prima epocă a fierului, prin integrarea particularităților locale ale culturii Cruceni-Belegiș, faza II (Bobda și Ticvaniul Mare) într-o fază finală (III), se poate aplica și în sudul Banatului. Astfel, grupele culturale, care se grefează pe fondul culturii Žuto Brdo-Gârla Mare, sunt, de fapt, particularități locale ale finalului fazei IV cu influențe Cruceni-Belegiș sau “tumulare” târzii (sau chiar ambele), reprezintă o fază finală a acestei culturi, respectiv Žuto Brdo-Gârla Mare, faza V.

Bz. C	Cruceni-Belegiș I	
Bz. D	Cruceni-Belegiș II	
Ha. A ₁	Cruceni-Belegiș II	Bobda I
Ha. A ₂	Cruceni-Belegiș III	Bobda II Ticvaniul Mare - Karaburma III

2. Žuto Brdo - Gârla Mare, faza V

În literatura de specialitate, manifestările culturale aparținând complexului “câmpurilor de urne” din zona bazinului Dunării Mijlocii, au fost cunoscute sub mai multe denumiri precum: Cultura Gârla Mare²⁹, Bjelo Brdo-Gârla Mare³⁰, Bjelo Brdo-Vatina-Vârșeț-Cârna³¹, Gârla Mare-Cârna³², Dubovac-Žuto Brdo³³ sau, așa cum o denumea S. Morintz în anul 1978, cultura Žuto Brdo-Gârla Mare-Cârna³⁴.

²⁷ Gumă, 1995, p. 106.

²⁸ Szentmiklosi, 2006, p. 234.

²⁹ Berciu, Comșa, 1956, p. 256-319; Nestor, 1960, p. 108-110; Berciu, 1966, p. 179-182; Gumă, 1993, p. 157.

³⁰ Nestor, 1960, p. 109; Gumă, 1993, p. 157.

³¹ *Ibidem*.

³² Dumitrescu, 1974, p. 317-318; Gumă, 1993, p. 157.

Din punct de vedere cronologic, descoperirile Žuto Brdo - Gârla Mare au fost încadrate în intervalul fazelor Reinecke Bz. C-D, cu posibilitatea ca începuturile evoluției culturii să se plaseze într-o fază mai timpurie, Reinecke Bz. B³⁵. Formată pe fondul ceramicii transdanubiene și sud-panonice, apariția culturii în zona Banatului se datorează penetrației comunităților purtătoare de ceramică încrustată de-a lungul Dunării, în zonele ocupate anterior de culturile Vatina și Verbicioara, aparținând Bronzului Mijlociu³⁶.

Aria de răspândire cuprinde sudul Banatului și Olteniei, nord-estul Serbiei și nord-vestul Bulgariei³⁷.

Fără a intra în alte detalii privind morfologia culturii, elemente care nu prezintă interes pentru lucrarea de față, ne vom opri atenția asupra diferitelor periodizări propuse pentru aceste manifestări culturale, în special asupra ultimei faze (IV). Prima periodizarea se datorează lui Dumitru Berciu și Eugen Comșa, care pe baza analizei formei și decorului urnelor din necropola de la Balta Verde, propun o împărțire evolutivă în două faze a cimitirului, existând posibilitatea unei faze intermediare între cele două³⁸. Odată cu publicarea necropolei de la Cârna, de către Vladimir Dumitrescu, Bernhard Hänsel împarte evoluția necropolei în trei faze, fiecărei faze corespunzându-i un anumit tip de decor și anumite forme ceramice³⁹. Rolf Hachmann și Vl. Dumitrescu s-au pronunțat pentru divizarea în două faze a cimitirului de la Cârna⁴⁰, în timp ce Ion Chicideanu a sugerat o evoluție continuă, pronunțându-se pentru o singură fază. În fine, cea mai complexă periodizare a culturii îi aparține lui S. Morintz, care împarte evoluția sa în patru faze. Chiar dacă, ulterior, I. Chicideanu optează pentru două faze evolutive, considerăm că sincronismele propuse de Morintz îi legitimează alegerea, mai ales pentru ultima fază din cadrul evoluției culturale de tip Gârla Mare. Această opinie este agreată și de M. Gumă, care consideră corectă împărțirea culturii în trei faze clasice și o fază (IV), care reprezintă finalul epocii bronzului în sudul Banatului sub incidența noilor influențe de tip hallstattian⁴¹. Această opinie vine în urma cercetărilor din necropola de la Liubcova-*Țiglarie*, unde după descoperirea a 60 de morminte s-a stabilit existența a trei faze, care definesc întreaga evoluție a culturii Gârla Mare. După cercetarea câtorva morminte plane de incinerare, I. Chicideanu definește, pentru sudul Banatului și vestul Olteniei, grupa Bistreț-Ișalnița, care reprezintă principala manifestare pentru sfârșitul epocii bronzului în această zonă și observarea noilor influențe a ceramicii canelate. Această grupă

³³ Brukner, Jovanović, Tasić, 1974, p. 464-465; Garašanin, 1973, 363, 344; *Idem*, 1983a, p. 507; Gumă, 1993, p. 157.

³⁴ Morintz, 1978, p. 18-40, Gumă, 1993, p. 157.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ Morintz, 1987, p. 37; Hänsel, Roman, 1984, p. 197; Dumitrescu, Vulpe, 1988, p. 69.

³⁷ Gumă, 1993, p. 157, cu bibliografia aferentă.

³⁸ Berciu, Comșa, 1956.

³⁹ Gumă, 1993, p. 159.

⁴⁰ Vulpe, 1971, p. 310; Dumitrescu, Vulpe, 1988, p. 69.

⁴¹ Gumă, 1993, p. 160; *Idem*, 1995, p. 101.

se formează pe fondul culturii Źuto Brdo-Gârla Mare cu puternice influența venite din aria de răsândire a culturii Cruceni - Belegiș, faza II. Astfel, din punct de vedere cronologic, grupa Bistreț-Ișalnița este sincronizată cu orizontul Cruceni-Belegiș II-Bobda I, adică în prima jumătate a fazei Ha. A₁.

Considerăm că, din punct de vedere terminologic, subdivizarea evoluției sfârșitului epocii bronzului și a perioadei de tranziție spre prima epocă a fierului în două etape este absolut necesară în sudul Banatului. Astfel, credem că manifestările aferente grupei Bistreț-Ișalnița sunt doar debutul influențelor tot mai puternice exercitate de purtătorii culturii Cruceni-Belegiș, din faza II, asupra fazei finale a culturii Gârla Mare. Aceste influențe vor continua, determinând alte manifestări culturale cu un specific apropiat celui din vestul Banatului și sincronizat cronologic cu faza III a culturii Cruceni-Belegiș. Aceste manifestări culturale au fost definite de către Marian Gumă sub numele de grupă Moldova Nouă-Liborajdea⁴².

2.1. Grupa Moldova Nouă-Liborajdea

Această grupă a fost definită pentru a explica evidențele arheologice din sudul Banatului post fazei finale a culturii Gârla Mare, respectiv faza IV, reprezentată, așa după cum aminteam mai sus, de grupa Bistreț-Ișelnița.

Grupa Moldova Nouă-Liborajdea este situată pe același orizont cronologic cu grupa Hinova-Mala Vrbica, reprezentativă pentru partea de sud-vest a Olteniei, cu grupa Vârtop-Plopșor pentru zona centrală a aceleiași regiuni și cu grupa Zimnicea-Novograd pentru zona Munteniei și nordul Bulgariei⁴³, fiind o evoluție firească a fazei IV sub influența elementelor Cruceni-Belegiș II și unele elemente tumulare. Cu alte cuvinte, grupa se formează pe un fond local de tip Źuto Brdo-Gârla Mare cu puternice influențe din faza II a culturii, dar, după opinia noastră, și a putătorilor Cruceni-Belegiș III, într-o fază mai târzie, post Ha. A₂, care prelungesc existența sa până în Ha. B₁, intervalul dintre Ha. A₂ și Ha. B₁ reprezentând cea de-a doua fază a grupului, opinie formulată și de Marian Gumă. Contemporană în prima fază a existenței sale cu orizontul Bobda II-Ticvaniul Mare-Karaburma III, grupa Moldova Nouă-Liborajdea a fost integrată în ultima fază a culturii Cruceni-Belegiș (III)⁴⁴. În opinia noastră, această încadrare nu poate respecta parametrii propuși pentru existența ultimei faze a culturii Cruceni-Belegiș. Dacă grupurile Bobda și Ticvaniul Mare-Karaburma III se formează în aria culturală de tip Belegiș cu influențe tumulare, nu același lucru se poate afirma și despre grupa Moldova Nouă-Liborajdea, care se formează în arealul culturii Gârla Mare cu influențe tumulare dar mai cu seamă cu influențe de tip Cruceni-Belegiș. Difuziunea spre est a elementelor culturale Belegiș nu face decât să se grezeze pe un fond local deja stabilit, chiar dacă participarea lor este masivă și produce mari schimbări mai ales în decorul vaselor. Astfel, ruperea manifestărilor de tip Moldova Nouă-Liborajdea de fondul local, care se păstrează în pofida influențelor puternice, este improprie definirii conceptuale din punct de vedere terminologic a perioadei și poate genera confuzii. Dacă ar fi să acceptăm integrarea

⁴² *Ibidem*, p. 107.

⁴³ *Ibidem*, p. 137, PL. XIX.

⁴⁴ Szentmiklosi, 2006, p. 234.

grupeii Moldova Nouă-Liborajdea în faza III a culturii Cruceni-Belegiș, atunci și grupele Hinova-Mala Vrbica și Vârtoș-Plopșor ar trebui integrate la fel, fapt care nu ar corespunde evidențelor arheologice din sudul Banatului și vestul Olteniei. Astfel, chiar dacă decorul urnelor de la Moldova Nouă-*Cariera de banatitie* este mai apropiat de cel din aria culturală Belegiș, considerăm că această grupă trebuie integrată ultimei faze a culturii Žuto Brdo-Gârla Mare, respectiv faza V, a cărei existență am explicat-o mai sus pe baza fondului local din care face parte. Astfel, se poate face o diferență clară între mediul autohton de tip Belegiș față de mediul în care se resimt puternicele sale influențe, în cazul de față, mediul Žuto Brdo-Gârla Mare. De asemenea, și existența mai îndelungată a grupeii Moldova Nouă-Liborajdea până în Ha. B₁ confirmă acest aspect, fondul Gârla Mare fiind înlocuit de manifestările hallstattiene de tip Insula Banului și Gornea-Kalakača în a doua jumătate a fazei Ha. B₁⁴⁵.

3. Grupul cultural Balta Sărată, faza V

Depozitul de bronzuri de la Zăgujeni (Zăgujeni II), care a avut în componență peste 130 piese datate în faza Reinecke Bz. D, confirmă existența fazei IV a Grupului cultural Balta Sărată, fază care reprezintă o mixtură culturală grefată pe fondul acestui grup, între elemente de timp Igrița și Cruceni-Belegiș II⁴⁶. În opinia noastră, această fază, datată până în Ha. A₁, este doar debutul formării unor manifestări culturale distincte, ulterioare, cunoscute în literatura de specialitate sub numele de grupă Susani, sau grup Bobda-Susani⁴⁷, primele manifestări de timp hallstattian din nord-vestul Banatului, pe care le integrăm unei ultime faze a Grupului Balta Sărată, respectiv faza V.

3.1. Grupa Susani

Această grupă este reprezentată, în special, prin descoperirile funerare din tumulul de la Susani-*Gămurada lui Tincu*, din hotarul localității Susani⁴⁸. Geneza grupului Susani are loc pe fondul local de tip Balta Sărată, la care se adaugă puternice influențe ale manifestărilor de tip Igrița, alături de influențe tumulare târzii, venite din nord-vestul Banatului și sudul Panoniei⁴⁹. Sincronismele cronologice ale acestui grup au fost stabilite de către M. Gumă încă din anul 1993. Acesta considera, pe baza depozitului descoperit la Fizeș (jud. Caraș-Severin)⁵⁰ cu obiecte încadrabile în seria depozitelor Cincu-Suseni, că datarea acestui grup trebuie prelungită până la începutul fazei Ha. A₁, considerând și posibilitatea unei extinderi până la mijlocul sau sfârșitul fazei Ha. A₂⁵¹, opinie la care ne alăturăm. Considerăm că prelungirea existenței grupului până la sfârșitul fazei Ha. A₂, sau chiar începutul fazei Ha. B₁, este benefică atât simplificării terminologiei dar și explicării problematicii perioadei imediat următoare. Astfel, vedem existența acestui grup ca pe o evoluție continuă a ele-

⁴⁵ Gumă, 1995, p. 137, PL. XIX.

⁴⁶ *Idem*, 1997, p. 64.

⁴⁷ *Idem*, 1993, 168-169; *Idem*, 1995, p. 104; *Idem*, 1997, p. 64;

⁴⁸ Stratan, Vulpe, 1977; Gumă, 1993, p. 169.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ Bozu, 1982.

⁵¹ Gumă, 1993, p. 170; *Idem*, 1995, p. 104.

mentelor hallstattine până la începutul fazei Ha. B₁, când aceste elemente tranzitorii dispar sub aspectul înaintării spre nord a purtătorilor grupului Gornea-Kalacača.

Alăturat depozitului de la Fizeș, M. Gumă mai aduce în discuție depozitele de la Cornuleț și Pecica (Pecica II), sincronizând astfel grupa Susani cu orizontul Cru-ceni-Belegiș III (Bobda II-Ticvaniul Mare-Karaburma III)⁵².

Din punct de vedere terminologic, considerăm aplicabilă aceeași metodă propusă mai sus, constând în prelungirea fazelor finale ale manifestărilor culturale care ocupă teritoriul Banatului la sfârșitul Epocii Bronzului. Astfel, pentru nordul Banatului, vedem necesară adăugarea unei noi faze, respectiv faza V, grupului cultural Balta Sărată, care să reprezinte perioada de sfârșit al fondului său, pe care se grefează primele manifestări halstattiene.

Datorită evoluției grupei Susani, și mai ales resimțirii mai puternice a influențelor ceramicii negre canelate, ne vedem nevoiți să subdivizăm faza V a grupului Balta Sărată în două subfaze: faza Va: faza Ha. A₁ și Vb: începutul Ha. A₂ – începutul Ha. B₁.

Prin modestul studiu prezentat într-o manieră generală nu dorim să exprimăm o părere definitivă asupra fenomenelor culturale care marchează tranziția spre epoca fierului în Banat, ci mai degrabă, ne dorim provocarea unor discuții mai amănunțite asupra acestei probleme, toate cu scopul de a elimina, pe cât se poate, elementele generatoare de confuzii. Considerăm că o simplificare a terminologiei utilizate în definirea cronologiei acestei perioade va fi mai mult decât benefică, indiferent de forma îmbrăcată în literatura de specialitate.

⁵² *Idem*, 1993, p. 170; *Idem*, 1995, p. 105.

BIBLIOGRAFIE

- Berciu, 1966 Dumitru, Berciu, *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre*, Pagini din istoria patriei, Ed. Științifică, București, 1966, 319 p.
- Berciu, Comșa, 1956 Dumitru, Berciu; Eugen, Comșa, *Săpăturile de la Balta Verde și Gogoșu (1946-1950)*, În: *Materiale și Cercetări Arheologice*, II, 1956, p. 251-490.
- Bozu, 1982 Bozu, Ovidiu, *Depozitul de bronzuri de la Fizeș (județul Caraș-Severin)*, În: *Studii și Comunicări Brukenthal. Muzeul Brukenthal*, 4, 1982, p. 137-154.
- Burkner, Jovanović, Tasić, 1974 Bogdan, Bruncker; Borislav, Jovanović; Nikola Tasić, *Praistorjia Vojvodine*, Monumenta archaeologica, 1, Institut za izučavanje istorije Vojvodine, Savez arheoloških društava Jugoslavije, Novi Sad, 1974, 561 p. , [27] pl.
- Dumitrescu, 1974 Dumitrescu, Vladimir, *Arta preistorică în România*, România, mari epoci de artă, Ed. Meridiane, București, 1974, 510 p.
- Dumitrescu, Vulpe, 1988 Dumitrescu, Vladimir; Vulpe, Alexandru, *Dacia înainte de Dro-mihete*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1988, 168 p.
- Garašanin, 1973 Garašanin, Milutin, *Praistoria na tlu SR Srbij*, vol. I-II, Srpska književna zadruga, Beograd, 1973, 700 p.
- Garašanin, 1983a Garašanin, Milutin, *Vatinska grupa*, În: *Praistorija Jugoslovenskih Zemalija. Sarajevo*, IV, Bronzano doba, Sarajevo, 1983, p. 541-545.
- Gumă, 1993 Gumă, Marian, *Civilizația primei epoci a fierului în sud vestul României*, Bibliotheca Thracologica, IV, București, 1993, Ed. Melior Trading, 1993, 313 p.
- Gumă, 1995 Gumă, Marian, *The end of the Bronze Age and the begining of the Early Iron Age in SW Romania, N Serbia and NW Bulgaria. A schort review*, În: *Thraco-Dacica*, 16, 1995, p. 99-137.
- Gumă, 1997 Gumă, Marian, *Epoca bronzului în Banat: Orizonturi cronologice și manifestări culturale*, Mvseum Banaticvm Temesiense, Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica, Ed. Mirton, Timișoara, 258 p., ISBN 973-578-272-3.
- Hänsel, 1968 Hänsel, Bernhard, *Beiträge zur Chronologie der Mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*, Bonn, 1968, 279 p., ISBN 978-3-7749-0862-8.
- Hänsel, Roman, 1984 Hänsel, Bernhard; Roman, Petre, *Siedlungsfunde der bronzetlichen Gîrla Mare-Gruppe bei Ostrovul Corbului ostlich des Eisernen Tores*, În: *Praehistorische Zeitschrift*, 59, 1984, p. 188-229.
- Ljuština, 2012 Ljuština, Marija, *Stratigrafija naselja i periodizacija vatinske kulture u Vojvodini*, Univerzitet u Beogradu, Filozofski Fakultet, Doktorska disertacija (ms), Beograd, 2012.

- Morintz, 1978 Sebastian Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii*, I, Ed. Academiei Republicii Socialiste România București, 1978, 216 p.
- Morintz, 1987 Morintz, Sebastian, *Noi date și probleme privind perioadele hallstattiană timpurie și mijlocie în zona istro-pontică (Cercetările de la Babadag)*, În: *Thraco-Dacica*, 1987, p. 39-72.
- Nestor, 1960 Nestor, Ion, *Începuturile societății gentilice patriarhale și ale destrămării orânduirii comunei primitive. Epoca metalelor*, În: *Istoria Românilor*, Ed. Academiei Republicii Populare Române, București, 1960, p. 90-113, 114-132.
- Stratan, Vulpe, 1977 Stratan, Ion; Vulpe, Alexandru, *Der Hügel von Susani*, În: *Praehistorische Zeitschrift*, 52, 1977, p. 28-60.
- Szentmiklosi, 2006 Szentmiklosi, Alexandru, *The relations of the Cruceni-Belegiš culture with the Gârla Mare culture*, În: *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie, XIV, I, 2006, p. 85-108.
- Tasić, 1961 Tasić, Nikola, *Šančine, Belegiš, St. Pazova – Vučedolsko naselje*, În: *Arheološki pregled*, 3, Beograd, 1961, p. 34-38.
- Tasić, 1962 Tasić, Nikola, *Belegiš, Stara Pazova – Praistorijsko naselje i nekropole*, În: *Arheološki pregled*, 4, Beograd, 1962, 46-48.
- Tasić, 1963 Tasić, Nikola, *Stara Pazova – nekropola ravnih polja sa urnama*, În: *Arheološki pregled*, 5, Beograd, 1963, p. 50-52.
- Tasić, 1964 Tasić, Nikola; *Gradac-Stojića Gumno, Belegiš, Stara Pazova – kompleks praistorijskih nekropola i naselja*, În: *Arheološki pregled*, 6, Beograd, 1964, p. 25-28.
- Tasić, 1971 Tasić, Nikola, *Belegiš kod Stare Pazove – kompleks praistorijskih nalazišta* În: *Praistorijska nalazišta Vojvodine*, Novi Sad, 1971, p. 19-120.
- Teodorović, 1977 Todorović, Jovan, *Praistorijska Karaburma I. Necropola mladjed gvođenog dodu*, Muzej grada Beograda, Beograd, 1977, 172 p.
- Trbuhović, 1961 Trbuhović, Vojislav, *Problemi porekla i datovanja bronzanog doba u Srbiji*, Posebna Izdana - Arheološki Institut u Beogradu, Beograd, 1961, 154 p.
- Vulpe, 1971 Vulpe, Alexandru, *Cu privire la sistemul cronologic a lui B. Hänsel pentru perioada mijlocie a bronzului*, În: *Studii și Comunicări de Istorie Veche*, 22, 2, 1971, p. 301-312.